

Яворська Г. Х.,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри загальногуманітарних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

Ларіна Е. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри германських та східних мов
факультету лінгвістики і перекладу
Міжнародного гуманітарного університету

МОВНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК (ЧАСТИНА 2)

Анотація. У статті розглядається феномен толерантності, зокрема мовної толерантності в парадигмі різних соціально-гуманітарних знань. Мовна толерантність прагматично спрямована і виступає як вербальна реалізація загального принципу толерантності. Розглядається співвідношення понять «терпимість», «ввічливість» і «політична коректність».

Ключові слова: толерантність, соціально-гуманітарна наукова парадигма, мовна толерантність, ввічливість, терпимість.

Постановка проблеми. Проблема підготовки професіонала до професійної діяльності належить до найбільш важливих у теорії і практиці педагогіки вищої школи. Здебільшого формування у майбутніх фахівців професій соціономічного профілю (лікар, юрист, педагог) ставлення до себе як до майбутнього професіонала збігається з професійним навчанням у вищому навчальному закладі. Саме цей етап уявляється найбільш важливим як з погляду розуміння основних механізмів і динаміки професійного становлення особистості, так і з позиції психолого-педагогічного впливу на її подальше професійне зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як підкреслює більшість дослідників, у процесі професійного навчання у вищому навчальному закладі відношення «людина – професія», що дотепер визначалося лише уявленням особистості про обрану професію (не завжди вичерпними, часто інфантильними, ідеалізованими), починає опосередковуватися необхідністю включення юнака в активну, практичну діяльність у формуванні себе як професіонала, суб'єкта професійного ставлення. Особлива увага надається розробці нових виховних технологій, які б забезпечували формування й розвиток духовних здібностей як домінуючих у ціннісній системі людини, тому в рамках освітньої теорії стає цілком зрозумілим виникнення педагогіки толерантності. Важливим чинником професійної підготовки вітчизняних фахівців виступає не стільки комунікативна компетенція, скільки усвідомлене спілкування в межах культурно-національної моральності на основі мовної толерантності.

Метою статті є розгляд мовної толерантності в парадигмі різних соціально-гуманітарних знань.

Виклад основного матеріалу. На певному етапі навчання у студентів починає складатися образ «Я як майбутній професіонал», формується професійна самоідентичність, що включає в себе рефлексивне прийняття і підтвердження внутрішньої і зов-

нішньої діючої totoжності професіоналам у визначеній сфері трудової діяльності: «Інші як професіонали – Значимість професії для мене», «Етапи професіоналізації в суспільстві – Моя можлива кар'єра», «Професіонали-ідеали – Я як професіонал», «Соціальні статуси професіоналів – Мій образ професійного успіху», «Соціальна оцінка професійних досягнень – Мої зусилля, дії в досягненні професійних результатів» тощо. Беручи до уваги специфіку праці, необхідність встановлення контактів з великою кількістю людей різного фаху, політичних та релігійних переконань, можна зазначити, що серед ціннісних пріоритетів майбутнього фахівця має бути усвідомлене володіння мовною толерантністю на всіх рівнях.

Толерантність у стосунках між людьми означає терпимість і поблажливість до інакшості, до іншого способу мислення, іншої мови, іншої системи цінностей. Мовна толерантність, що ґрунтується на взаємній повазі, відображена такими словами: *толерантний, толерантність, толеранція, толерування, толерантно, толерувати*. Словники різних мов тлумачать слово «толерантний» як «поблажливий, терпимий до чийось думок, поглядів, вірувань тощо», а «толерантність» – як «стриманість, терпимість». Прикметник «толерантний» є синонімом таких слів: *ввічливий, вибачливий, чемний, коректний, делікатний, уважний, привітний, привітливий, шанобливий, прихильний, люб'язний, учтивий, обхідливий, терпимий, стриманий, поблажливий* тощо. Толерантне ставлення протиставляється зневажливому, нетолерантному.

Перелік «Я-образів», що складають зміст професійної самоідентичності, можна було б продовжити, тому що її структура включає безліч компонентів: від «конституціональних задатків, базових потреб, здібностей, значимих ідентифікацій, ефективних захистів і постійних ролей» (Е. Еріксон) [1] до «особистісних характеристик, професійно важливих якостей, ціннісно-мотиваційних характеристик і професійних способів і дій» (К.А. Абульханова-Славська) [2].

Ввічливість розглядається як результат використання для підтримки особою деяких специфічних стратегій. Негативну ввічливість називають дистанційною, позитивну – солідарною. Стратегії дистанційної ввічливості спрямовані на те, щоб уникнути непотрібного проникнення в особисту сферу співрозмовника. Акцентуючи відмінності між комунікантами, пов'язані з їхнім соціально-рольовим статусом, дистанційна ввічливість служить для нейтралізації обмежувальних актів. Серед стратегій дистанційної ввічливості виділено такі [3]: зміщення

комунікативної ініціативи в напрямку мовця; зниження категоричності висловлювання за рахунок використання безособових конструкцій, модальних часток і непрямих запитань.

Стратегії солідарної ввічливості слугують зміцненню іміджу адресата, зменшуючи статусні відмінності, підкреслюючи солідарність і таким чином підтримуючи «особу» співрозмовника. До таких стратегій належать прояв зацікавленості співрозмовника, вказівка на належність до однієї групи, залучення слухача до діяльності. Дж. Юл виділяє акти порятунку (підтримки) особи (face-saving acts), орієнтовані на негативну ввічливість (прагнення демонструвати шанобливість, акцентування значущості витрат співрозмовника, включення вибачення за посягання на свободу партнера) та акти порятунку особи, орієнтовані на позитивну ввічливість (прагнення демонструвати солідарність, акцентування наявності спільної мети). Ввічливість у трактуванні Дж. Юла – це засоби демонстрації турботи про особу співрозмовника [4].

Інтенсивність та ефективність формування професійної ідентичності значною мірою визначається ступенем орієнтації навчально-виховного процесу в конкретному вищому навчальному закладі на активне, діяльне, творче включення студентів в навчально-професійну діяльність, а також на створення умов для формування і розвитку самосвідомості особистості фахівця, насамперед його логічного компонента – рефлексії (зокрема професійної).

Є.С. Романова відзначає значну поширеність у середовищі молодих людей ілюзії власної винятковості, неповторності, унікальності, що може негативно позначатися на професійній самоідентичності [5]. Ідеалізації піддаються групові та власні особистісні властивості, професійно важливі якості, здібності.

Дозвіл проблеми кризи професійної самоідентичності студентської молоді може бути забезпечено зрілістю самосвідомості і позитивною рефлексивністю особистості, розвитку яких, як свідчать соціологічні і психологічні дослідження, не додають значення ні освітні структури, ні молоді люди (Б.Б. Коссов, Т.В. Кудрявцев і В.Ю. Шегурова). Відомо, що активна рефлексія як логічна складова самопізнання й універсальний спосіб побудови відносин людини до власної життєдіяльності, дає змогу юнаку усвідомити себе суб'єктом професійного і життєвого становлення, привносить у його професіоналізацію компоненти самостійності, ініціативності, креативності (В.І. Слободчиков, Н.А.Ісаєва та ін.).

На думку багатьох авторів [6; 7; 8], юнацький вік є чутливим для становлення стійких «складових» самосвідомості професіонала: Я-образу, Я-концепції, рефлексії тощо, а також розвитку професійного потенціалу – професійно важливих якостей (Є.О. Климов, Л.М. Мітіна, В.І. Слободчиков і Н.А. Ісаєва, М.Ю.Варбан та ін.). Це вік формування культурної, соціальної, особистісної, професійної само ідентичності, механізмом виникнення і функціонування якої є зріла, активна рефлексія.

У психологічній літературі рефлексія зазвичай розглядається в трьох напрямках: під час вивчення теоретичного мислення, під час вивчення процесів комунікації і кооперації та під час вивчення процесів самосвідомості і самопізнання особистості. Ми будемо розглядати рефлексію як індивідуальну здатність до самозміни. Установленню границь «Я самості» як самовизначення суб'єкта всередині власного уявлення про себе (установлення внутрішніх орієнтирів і способів відділення «Я» і «Не-Я»). При цьому ми будемо опиратися на теоретичні й експериментальні дослідження цього аспекту рефлексії, представ-

леного в роботах таких авторів, як М.Ю.Варбан, В.І. Слободчиков, Е.І. Ісаєв.

В.І. Слободчиков та Е.І. Ісаєв виділяють такі форми рефлексії:

- розмірковуюча як найперша відмінність самості суб'єкта від його життєдіяльності в широкому спектрі її можливих змістів, вона розмежовує «Я» і «Не-Я»;
- порівняльна як упізнання суб'єктом себе в цьому, очевидному світі й отождіння з ним, а також порівняння: це є в А, це є в Б, це є в «Я»;
- визначальна як виявлення розбіжності і протилежності «Я» як суб'єкта і «Не-Я» як об'єкта [7, с. 202–203].

Цей аспект рефлексії означає також почуттєве переживання і самооцінювання виявлених, усвідомлених змістів, структурних одиниць «Я», недозволених Я-протиріч («Я знаю, що мені це властиве, і це добре (погано) для мене», «Я знаю в собі це, як мені жити далі з цим?»).

Іноді причинами, що перешкоджають взаєморозумінню, є різного роду комунікативно значущі помилки, що виникають у мовленні через неповноту висловлювання, невдале вживання багатозначного слова, що створює двозначність. Важливим чинником нетолерантного спілкування є зайва експресивність мови. Емоційність і експресивність висловлювання можуть бути витлумачені як агресивна, інтолерантна поведінка.

У пошуках експресивних засобів, про які В.Г. Костомаров говорить як про «мовний смак епохи», сучасна людина перетворює спілкування на «речовий тероризм», який виникає внаслідок використання мовцем у процесі комунікації мовних одиниць, що порушують процес взаєморозуміння. Таке недбале ставлення до вибору засобів, що виражають оцінку (особливо, якщо це просторічні, жаргонні, нелітературні слова), може послужити причиною неприйняття співрозмовника, призвести до культурного шоку і навіть до конфлікту.

Запропонована семантична характеристика загальноживаного слова «агресія» необхідна для розуміння мовної агресії як явища контактного плану, яке проявляється через відношення знака до інших знаків (синтактика) і до учасників самого мовного акту (прагматика). Мовна агресія – це сфера мовної поведінки, що вмотивована агресивним станом мовця та проявляється у «нав'язуванні» з боку мовця своєї мовної (а ширше – комунікативної) поведінки, у відмові від діалогічності, у невмінні слухати співрозмовника.

Таким чином, мовна агресія – це спрямований на об'єкт інтенціональний авторський вплив, який конструється мовними засобами (певні шари лексики, інтонація, спосіб організації висловлювання), мета якого полягає в підпорядкуванні адресата.

Вербальну агресію визначають як «образливе спілкування; висловлення негативних емоцій, почуттів або намірів в образливій, брутальній, неприйнятній в цій мовній ситуації формі» [9] та підкреслюється, що «така агресія виникає найчастіше як відповідна реакція на зовнішній подразник».

Аналіз мовленнєвої діяльності (процесу розуміння і мовлення), що складається з мовленнєвих актів – цілеспрямованих мовних дій, що робляться відповідно до прийнятих в суспільстві принципів і правил мовної поведінки, можна провести з точки зору наявності чи відсутності одиниць агресії.

Мовна інтолерантність розглядається нами як міждисциплінарний об'єкт лінгвістичного дослідження, як продукт різних сфер людської діяльності (національно-культурної, релі-

гійної, соціально-політичної), де мова й соціум розглядаються як діалектично взаємопов'язані елементи.

Змістовна сторона рефлексії виражається також і в побудові особистістю стратегії подальшого саморозвитку, програми подолання, дозволу протиріч і конкретних дій і вчинків у своїй професіоналізації («Мої дії і вчинки зараз, як я буду діяти і чинити завтра, яким буде моє професійне життя?»).

Операційний аспект рефлексії професійного становлення особистості відбиває нові форми інтелектуальної, рефлексивної і практично-діючої активності щодо перебування, аналізу, синтезу, насиченню змісту «Я», його основних складових. Іншими словами, це ті розумові і практичні дії, що використовує людина для оволодіння процесом професійного становлення, для перетворення себе на суб'єкта власного професійного росту [10].

Свідоме опосередкування і детермінація професійного становлення характеризується високим рівнем рефлексії, свідомою установкою особистості на пізнання і підпорядкування собі своїх потягів, потреб, інтересів, на розвиток своїх спонукальних властивостей з метою самоконтролю і саморегуляції процесу розгортання професійного ставлення. Цей рівень усвідомленості часто називають «професійною рефлексією». Професійне ставлення, пронизане високорозвинутою рефлексією професійної мотивації, забезпечує «зрілість професіонала», яку можна визначити як стійкий комплекс високорозвинутих інтегральних, професійно важливих якостей. Темпи і якість розгортання пізнавально-значеннєвого аспекту забезпечуються особливостями свідомості і самосвідомості. Насамперед це процеси самопізнання, самооцінки, самопереживання, самовідносин, що базуються на різних формах рефлексії «Я» (порівняльної, визначальної тощо).

Важливий момент полягає в тому, що пізнання людиною професійної діяльності і себе як її суб'єкта, відкриття для себе змісту професії може відбуватися за різних умов і на різних рівнях. Це може бути присвоєння зовні заданого, «чужого» для особистості значення і змісту професійної діяльності і процесу професіоналізації. У випадку, якщо зовні заданий зміст професії для майбутнього фахівця не стане особистісно значимим, професійна діяльність стає для особистості лише «оболонкою», формальним обов'язком.

Діяльнісно-поведінковий план професійного становлення є втіленням пізнавально-значеннєвого аспекту в стійких способах дій особистості. Це взаємозв'язок системи цілей професійних дій із системою особистісних способів дій (предметних, інструментальних, інтелектуальних), а також із системою самооцінок особистістю своїх можливостей, дій і результатів діяльності. Виражається цей план професійного становлення в конкретних діях, вчинках людини у пізнанні, усвідомленні, розгортанні, перетворенні, регуляції і контролі за професійним становленням, реалізацією професійної діяльності.

Внутрішня сторона характеризується особистісними придбаннями, що виражаються на рівні професійної майстерності (володіння професійними знаннями, уміннями, навичками, виконання функцій і обов'язків); професійної зрілості (стійкі, інтегральні, характерологічні риси – професійно важливі якості); в особливих самоузагальненнях, самовизначеннях, самоідентифікаціях особистості («Я як професіонал», «Я – професіонал «екстра-класу»»); на рівні задоволеності професійною діяльністю, собою як професіоналом і пов'язаних з ними самооцінкою і самовідношенням («самоповага» або «саморозчару-

вання»); на рівні особистісної і професійної рефлексії, що детермінує розвиток професійного ставлення; в стійкості образу «Я у професії»; у стійкості стратегії професійного життя тощо.

В її основу були покладені такі принципи:

1) створення у вищому навчальному закладі умов для розширення сфер взаємодії всіх суб'єктів навчання за рахунок різних форм життєдіяльності: спілкування, спорт, професійна діяльність, мистецтво, наука тощо. Сфера проявів і розвитку особистості не повинна бути обмежена навчальними заняттями;

2) усвідомлення і прийняття всіма суб'єктами науково-педагогічного процесу вищого навчального закладу ієрархізованої системи цінностей у розвитку фахівця з вищою гуманітарною освітою. Це насамперед розвиток особистості студента типу «професіонал», що передбачає пріоритетне формування професійно важливих якостей у гуманітарній сфері;

3) забезпечення повноти і безперервності розвитку особистості професіонала, особистісні особливості;

4) увага на необхідності зв'язку розвитку особистості як професіонала і його саморозвитку в процесі навчання у вищій школі. Цей принцип відповідає віковим і соціальним особливостям студентського віку і припускає розвиток самостійності в стратегічних видах життєдіяльності, включаючи цілепокладання, планування і ціледосягнення.

Основною метою рефлексивної підтримки розвитку особистості у вищому навчальному закладі повинно стати створення сприятливих внутрішніх умов повної і зрілої професійної ідентичності з урахуванням мовної толерантної компетенції [11].

Розвиваюча взаємодія базується на методах, що дають змогу моделювати і розвивати професійну самосвідомість і професійний потенціал особистості, активізують рефлексивну діяльність. Такий підхід давав студентам змогу зайняти власну активну позицію стосовно всіх етапів професійного становлення і давав можливість їм: а) навчитися працювати з розвиваючими методами, методиками і прийомами; б) звертатися до екзистенціальних феноменів: – змісту, цінностей, Я-концепції своєї майбутньої професійної діяльності; в) створити цілісний, багатограний образ індивідуального професійного життя; г) проводити психологічно безпечно (безоцінну) діагностику професійно важливих якостей і використовувати її результати для самовдосконалення; д) розвивати творчу унікальність і рефлексивність як системоутворюючі професійні якості; е) одержати великий матеріал для подальшої змістовної аналітичної і концептуальної роботи з активізації і поглиблення професійної й особистісної ідентифікації.

Наша модель дала змогу розвивати такі аспекти рефлексивності:

– багатоальтернативна, гнучка свідомість через демонстрацію майбутнім фахівцям професійних інваріантів (професійно важливі якості, цінності професії, етапи професійної кар'єри тощо);

– проблемна свідомість (бачення, усвідомлення і розуміння протиріч навчання і професіоналізації, а також способів їх самостійного дозволу);

– інтегруюча свідомість (побудова цілісного образу «Я у професійному житті» і цілісне «Я-включення» у професію).

Висновки. Універсальна категорія толерантності є передусім лінгвістичною категорією, оскільки пов'язана зі спілкуванням, способом словесного вираження думок, оцінок, суджень у певних професійних ситуаціях. Поняття ввічливості співвідноситься з повагою до співрозмовника, на що вказують етикетні

висловлювання. У процесі виховання мовної толерантності потрібно звертати увагу майбутніх фахівців на те, що вони як майбутні керівники повинні пам'ятати про те, що найсильніше морально-психологічно на підлеглих впливають їх мовна особистість та їхні невербальні особливості: манера триматися, тон голосу, вираз обличчя; усі елементи його повсякденної діяльності, що виявляються в роботі; відповідальність; самовіддача; сумлінність; манера поведінки і ставлення до підлеглих; стиль спілкування з підлеглими, підібрані при цьому слова і вислови; виявлені до підлеглих вимогливість і турбота; оцінка, що дається співробітникам і їхнім діям; схвалення і критика; застосовані заохочення і покарання; їх справедливість; характер доручень співробітникам і умови для їхнього виконання; заходи для навчання і допомога співробітникам; розуміння їхніх труднощів; слухні поради; турбота про побутові умови, забезпечення всім необхідним; повага до прав і почуттів особистої гідності тощо.

Література:

1. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон / под общ. ред. А.В. Толстых. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность в психологии личности / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 335 с.
3. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
4. Brown G. Discourse Analysis / G. Brown, G. Yule. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 288 p.
5. Романова Е.С. Психология профессионального становления личности: автореф. дисс. ... докт. психол. наук / Е.С. Романова. – М., 1992. – 31 с.
6. Коссов Б.Б. Личность: Теория, диагностика и развитие: [учебно-методическое пособие для вузов] / Б.Б. Коссов. – М.: Академический проект, 2000. – 240 с.
7. Кудрявцев Т.В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т.В. Кудрявцев, В.Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–60.
8. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-пресс, 1995. – 384 с.
9. Воронцова Т.А. Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход: дисс. ... докт. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка» / Т.А. Воронцова. – Челябинск, 2006. – 296 с.
10. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону, 1996. – 512 с.
11. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 4. – С. 28–38.
12. Варбан М.Ю. Рефлексия профессионального становления в студенческие годы: дисс. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / М.Ю. Варбан; Киевский государственный лингвистический ун-т. – К., 1998. – 181 с.
13. Яворська Г.Х. Теоретичний аналіз сутності зрілості особистості / Г.Х. Яворська // Педагогічний процес: теорія і практика. Випуск 1. – К.: ЕКМО, 2004. – С. 133–143.
14. Ермолаева Е.И. Профессиональные качества специалиста в модели его деятельности / Е.И. Ермолаева. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. – 52 с.
15. Яворська Г.Х. Соціально-професійна зрілість курсантів ВНЗ МВС України: [монографія] / Г.Х. Яворська. – О.: Пласке, 2005. – 345 с.

Яворская Г. Х., Ларина Э. В. Языковая толерантность в контексте социально-гуманитарных наук (часть 2)

Аннотация. В статье рассматривается феномен толерантности в парадигме различных социально-гуманитарных знаний. Языковая толерантность прагматически направлена и выступает как вербальная реализация общего принципа толерантности. Рассматривается также соотношение понятий «терпимость», «вежливость» и «политическая корректность».

Ключевые слова: толерантность, социально-гуманитарная научная парадигма, языковая толерантность, вежливость, терпимость.

Yavorska G., Larina E. The language of tolerance in the paradigm of social and humanitarian sciences (part 2)

Summary. The phenomenon of tolerance in the paradigm of social and humanitarian sciences is considered in the article. The language of tolerance is pragmatically aimed at and acts as a verbal realization in the general principal of tolerance. The correlations of concepts like „tolerance”, „courtesy” and „political correctness are considered”.

Key words: tolerance, scientific paradigm, language of tolerance, civility.